

FƏRİDƏ ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,

tarix elmləri namizədi

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**“ERMƏNİLƏRİN “ERMƏNİ VİLAYƏTİ”İNDƏ (21 MART 1828-10 APREL 1840)
MƏSKUNLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏSİ»**

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, ermənilər, məskunlaşdırma

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, армяне, колонизация

Keywords: Azerbaijan, Russia, armenians, colonization

XIX əsrin birinci otuzilində Azərbaycan xalqı öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda İran və Rusiya imperiyasına qarşı apardığı müharibələrdə məğlubiyyətə düşər olur, onun cənub torpaqları İranın, şimal torpaqları isə Rusiyanın ixtiyarına keçir. Odur ki, Azərbaycan xalqı Rusiyanın erməniləri Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırmaq siyasətinə mane ola bilmir, onun qarşısını ala bilmir.

Rusiya imperiyası XIX əsrin əvvəllərində öz xarici siyasətində ermənilərə xüsusi diqqət yetirməyə başlayır, İran və Türkiyə ilə qarşıdurmada onları özünə tərəfdar seçir. Osmanlı imperiyasının, İranın və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş, öz dövləti olmayan, amma «Böyük Ermənistan» xülyası ilə yaşayan erməniləri Rusiya müstəmləkəsinə çevrilmiş Gürcüstana köçürmək istəyirdi (1,71). Bu işdə əsas çətinlik yuxarıda adları çəkdiyimiz ölkələrdən ermənilərin birbaşa Gürcüstana köçürülməsinin qeyri-mümkünlüyü idi. Odur ki Rusiya İran və Türkiyə ilə həmsərhəd olan İrəvan xanlığını işğal etməli idi ki, erməniləri məhz bu xanlığın ərazisi vasitəsi ilə Gürcüstana göndərə bilsin. Məhz bu səbəbdən I Rus-İran müharibəsi Rusiyanın İrəvan xanlığına hücumu ilə başlanır. Lakin hərbi əməliyyatlar uğursuz olur, xanlıq alınmır. II rus-İran müharibəsinin son mərhələsində-1827-ci ilin oktyabrın 1-də İrəvan qalası, dekabrın əvvəllərində isə İrəvan xanlığının ərazisi tamamilə işğal edilir. (2,71). Beləliklə, ermənilərin köçürülməsi və yerləşdirilməsi üçün əsas əngəl aradan qaldırılır.

İrəvan xanlığının işğalından sonra general İ.F.Paskeviçin 8 dekabr 1827-ci il tarixli sərəncamı ilə “Müvəqqəti əyalət idarəsi” (8 dekabr 1827-21 mart 1828) yaradılır.(3, 189). Bu idarənin əsas vəzifəsi keçmiş xanlıqda əmin-amanlıq yaratmaq idi. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından az sonra general İ.F.Raskeviç “Müvəqqəti əyalət idarəsi”nə ermənilərin köçürülməsi və yerləşdirilməsi məsələsi üzrə iki təlimat göndərir: onlardan birincisi 1828-ci il fevralın 26-da polkovnik Lazarev və «İrəvan müvəqqəti idarəsinə» ermənilərin və başqa məzhəblərdən olan xristianların bizim əyalətlərə köçürülməsinə yardım göstərmək Qaydaları, ikincisi isə fevralın 29-da İrəvan Müvəqqəti idarəsinə xristianların bizim əyalətlərə gəlişi və yerləşdirilməsi haqqında Təlimatdır. Hər iki sənəd ermənilərin ləğv edilmiş keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində kütləvi məskunlaşdırılmasının təşkilinə həsr edilmişdi. (3,189-191)

Polkovnik Lazarevə ünvanlanan Təlimatın 12-ci maddəsində köçkün ermənilərin Naxçıvan və İrəvan əyalətlərinə yönəldilməsinin zərurəti xüsusilə qeyd edilmişdi: «Ümumiyyətlə xristianları Naxçıvan və İrəvan əyalətlərinə üz tutmağa razı salmağa çalışmaq lazımdır, çünki bu əyalətlərdə xristian əhalisini mümkün qədər artırmaq nəzərdə tutulur» (3,1816-191). 12-ci maddədə köçkün ermənilərin Qarabağda da qismən yerləşdirilməsi məsələsi də yer almışdı. Üzümçü və onunla

yaxınlıqda olan üç erməni kəndinin sakinlərinə bizə ən yaxın olan əyalətə-Qarabağa köçməyə icazə vermək lazımdır" (3,191). Beləliklə, ermənilər Şimali Azərbaycanın 3 bölgəsində-İrəvan, Naxçıvan və qırsman Qarabağda kütləvi məskunlaşdırılması prosesi məhz 1828-ci ilin əvvəllindən başlanır.

Rusiya erməniləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində məskunlaşması üçün çox cəhd göstərirdi, böyük canfəşanlıq edirdi. Sözsüz ki, ermənilər Rus-İran müharibələrinin gedişində hər iki xanlığın bərpad vəziyyətdə düşməsindən xəbərdar idilər və onlar abad yerlərdə məskunlaşmaq istərdilər. Polkovnik Z.Lavereva verilən təlimatda ona məsləhət görülürdü ki, erməniləri inandırın ki, onlar «Avropada qüdrətli xristian imperatorunun təbəəliyinə keçməklə sülh şəraitində xoşbəxt yaşamaq imkanı əldə edəcəklər» (3,186). Təsadüfi deyil ki, Təlimatın 3-cü maddəsində polkovnik Z.Lavereva icazə verilirdi ki, hökumətin adından xristianları əmin etsinlər ki, hər sosial təbəqəni öz yaşayış şəraitinə uyğun yerləşdirəcəkdilər: "bizim əyalətlərə köçən tacirlər şəhərlərdə yerləşdiriləcəklər və onlar yerli tacirlərin malik olduqları hüquqlara malik olacaqlar; əkinçilər də kifayət qədər əkinə yararlı torpaqla təmin ediləcəklər və onlar 6 il müddətinə vergilərdən, 3 il müddətinə isə torpaq mükəlləfiyyətlərindən azad ediləcəklər". (3, 186)

İrandan, daha doğrusu Güney Azərbaycanından, rus rəsmi sənədlərində qeyd edildiyi kimi "Azərbaycandan" Rusiya sərhədini keçən köçkünlərin yerləşdirilməsi üçün "İrəvan Müvəqqəti İdarəsi" nəzdində xüsusi Komitə yaradılması zərurəti meydana çıxır. General İ.F.Paskeviç 1828-ci il fevralın 29-da "İrəvan Müvəqqəti İdarəsi" nəzdində bir stabs-zabit, iki ober-zabit və xristian məzhəbindən olan iki hörmətli şəxsdən ibarət Xüsusi Komitə yaradılması haqda sərəncam verir. Bundan başqa Komitənin nəzdində Naxçıvan şöbəsi də təsis edilir. (3,186).

General İ.F.Paskeviçin «İrəvan Müvəqqəti idarəsinə xristianların bizim əyalətlərə gəlməsi və yerləşdirilməsi haqda Təlimatı» 16 maddədən ibarət idi. Bu Təlimat qatı antiəzərbaycan ruhunda tərtib edilmiş bir sənəddir. Bu sənəd ermənilərin Naxçıvan və İrəvan əyalətlərində kompakt şəkildə yerləşdirilməsini əsas prinsip olaraq komitə qarşısında qoyurdu. Təlimatda aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunurdu:

- 1) xristianların bütöv kəndlər şəklində yerləşdirilməsi; 2) xristian əhalisini əvvəlki yaşayış yerlərinə müvafiq yerlərdə yerləşdirmək; 3) xristianları xəzinə torpaqlarında yerləşdirmək; 4) xristianların müsəlmanlarla birgə məskunlaşmasının arzu edilməməzliyi; 5) xristianlardan ibarət bütöv mahal və ya dairələrin yaradılması; 6) müsəlman kəndlərini mümkün qədər müsəlman kəndlərinin qonşuluğuna köçürmək; 7) xristian kəndləri üçün əlverişli, sağlam iqlimli ərazilər seçmək; 8) hər bir xristian kəndinə kifayət qədər əkin sahəsi ayırmaq və s. (3, 186-191).

Sərəncamda Komitədən ermənilərin İrəvan və Naxçıvanda məskunlaşdırılmasında məcburi olan məqamlara xüsusi diqqət yetirilməsi israrla tələb olunurdu. Bu tələblər ermənilərin Azərbaycan ərazisində daimi məskunlaşdırılmasında ermənilər ilə bərabər siyasi və strateji marağı olan Rusiyanın mövqeyindən irəli gəlirdi. Rusiya ermənilərin yeni torpaqlarda özlərini əvvəlki yaşayış yerində olduğu kimi komfort hiss etməsində maraqlı idi.

Sərəncamın 5-ci maddəsi Komitəyə İrəvan və Naxçıvan torpaqlarında məskunlaşması nəzərdə tutulan xristian kəndlərini onların köçürüldükləri ərazilərdə yaşadıkları kimi bütöv kənd şəklində məskunlaşmasına nail olmağa cəhd göstərmək tələb olunurdu. Əgər bu mümkün olmazsa, onda onlar qonşuluqda yerləşdirilməlidirlər (3, 189).

Ermənilərin Azərbaycan ərazisində məskunlaşmasında gözlənilməsi vacib olan problemlərdən biri də onların əvvəllər yaşadıkları təbii-coğrafi şəraitə uyğun yerlərdə yerləşdirilməsidir, bunun əsas səbəbi mühacir ermənilərin yeni şəraitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkməməsi, xəstəliklərə tutulmaması qayğısı ilə əlaqədardır. Sərəncamın 6-cı maddəsində deyilirdi: «Komitə qarşısında mütləq belə bir vəzifə qoyulmalıdır ki, əvvəllər dağlıq yerlərdə yaşayanlar bizim əyalətlərdə də mütləq belə yerlərdə yerləşdirilməlidir, həmçinin əvvəllər düzən yerlərdə yaşayanlar da belə yerlərdə məskunlaşmalıdırlar.

Bu köçkünləri həm ölüm və xəstəliklərdən qorumaq, həmçinin də ənənəvi təsərrüfat fəaliyyətinin dəyişməsi ilə yarana biləcək narahatlıqlardan qorumaq üçün zəruridir (3,189-190).

Rusiyanın erməniləri Şimali Azərbaycanda, xüsusən də Naxçıvan və İrəvan torpaqlarında məskunlaşdırılmasında əsas məqsədlərindən biri də İran və Türkiyə ilə sərhəddən yerli əhalini çıxışdırıb orada erməniləri yerləşdirmək, ermənilərdən ibarət massiv yaratmaq idi. Rusiyanın bu niyyəti sərəncamın 8-ci maddəsində öz əksini tapmışdı (3, 189-191). Bu maddə Rusiyanın Azərbaycanı erməniləşdirmək siyasətinin ən bariz nümunəsidir, belə ki, bu maddədə xristianların kompakt halda yerləşdirilməsi ön plana çəkilməklə bərabər yeni salınan xristian kəndlərinin müsəlman kəndləri ilə qarışmasını yolverilməz sayırdı. Lakin bu azmış kimi, 8-ci maddədə ermənilərin kompakt yerləşdirilməsi xatirinə Azərbaycan kəndlərini azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazilərə köçürülməsi lazım bilinirdi. Deməli, Azərbaycan kəndlərinin kütləvi yerdəyişməsi hesabına ermənilər kompakt yerləşdirilməli idi: "Yeni salınan xristian kəndlərinin müsəlman kəndləri ilə qarışmasına heç bir vəchlə yol verilməməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, xristianlardan ibarət əlahiddə dairə və ya mahallar təşkil edilsin, bunun mümkünlüyü üçün isə bəzi müsəlman kəndlərinin onların həmdinlərinin ən çox məskunlaşdığı yerlərə köçürülməsi məsələsi qaldırılmalıdır, hal-hazırda müsəlman kəndləri arasında olan xristian kəndlərini xristianların yanına köçürmək lazımdır" (3,189-190).

Beləliklə, İ.F.Paskeviçin sərəncamı ermənilərin Azərbaycanda məskunlaşması üçün İrəvan müvəqqəti idarəsi qarşısında ciddi məsələ qoyurdu: Şimali Azərbaycan torpaqlarında ermənilər üçün daimi vətən yaratmaq.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda erməniləri kütləvi məskunlaşdırmaq yolundakı ikinci addımı Rusiya üçün uğurlu olan 1828-1829-cu illər II rus-türk müharibəsidir. 9 sentyabr 1829-cu ildə imzalanan Ədirnə sülhünün 4-cü maddəsində xristianların Türkiyədən Şimali Azərbaycana və Gürcüstana köçürülməsi məsələsi qoyulmuşdu.(4,74). Türkiyədə yaşayan ermənilər də iranlı ermənilər kimi Rusiyanın himayəsi altında Cənubi Qafqazda məskunlaşmağı arzulayırdılar. General İ.F.Paskeviç 1828-ci ilin oktyabrın 10-da I Nikolaya ünvanlandığı əlahəzrət raportunda Osmanlı dövlətindən, xüsusən də Ərzurum vilayətindən xristian əhalisinin Gürcüstana və «Erməni Vilayəti»inə köçmək istədiklərini bildirir və bu məsələyə münasibəti açıqlamağı xahiş edir (5,831). Hərbi nazir qraf Çerişov general İ.F.Paskeviçə göndərdiyi 18 noyabr 1829-cu il tarixli məktubda I Nikolayın onun məktubu ilə tanış olduğunu və 10 min Osmanlı erməni ailəsinin «Erməni Vilayətinə», Gürcüstana və Qafqaz ölkəsinə köçürülməsi fikrini bəyəndiyini bildirmişdi (5, 831).

General İ.F.Paskeviçin 1829-cu il dekabrın 29-u tarixli əmri ilə «Asiya Türkiyəsindən xristianların köçürülməsi üzrə Komitə» yaradılır (5,831). Dekabrın 31-də isə general İ.F.Paskeviç xristianların köçürülməsinin təşkilinə dair 173 maddədən ibarət xüsusi Qaydaları elan edir (5, 832). Bu qaydalar öz mahiyyəti etibarlı ilə İrandan xristianların köçürülməsi haqqında sərəncamla demək olar ki, eyni məzmunadadır: ermənilərin Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırılması.

1) erməniləri bütöv kəndlər, bir-birilə qonşuluqda yerləşdirmək; 2) erməniləri adambaşına kifayət qədər torpaqla təmin etmək; 3) ermənilərin müəyyən müddətə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsi; 4) ermənilərin müsəlmanlarla birgə yerləşdirilməsinin arzu olunmazlığı, ermənilərdən ibarət mahal və dairələrin təşkilinin arzu olunması (5, 832).

Amma xristianların Türkiyədən köçürülməsi haqqındakı Qaydada İrandan ermənilərin köçürülməsi Təlimatından bir fərqli cəhəti vardı, belə ki, Qaydaların 4-cü maddəsinə görə Türkiyədən köçürülən erməni tacir və sənətkarları mütləq İrəvan şəhərində məskunlaşdırılmalı idilər. (5, 832).

Rusiya imperiyası öz imperiya maraqları naminə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını zəbt etdikdən sonra buraya erməniləri cəlb etmək üçün «Erməni Vilayəti» adlı qurum yaradır. Rusiyanın erməniləri imperiyanın İran və Osmanlı dövlətləri ilə sərhəd zolağında yerləşdirməkdə məqsədi ermənilərin simasında özünə forpost yaratmaq idi. Ermənilər isə Şimali

Azərbaycan torpaqlarında kütləvi məskunlaşdırma kimi fürsətdən istifadə edərək özge torpaqlarında öz dövlətlərini yaratmaq istəyirdilər. Sözsüz ki, Rusiya ermənilər üçün dövlət yaratmaq naminə Cənubi Qafqazı işğal etməmişdi. Amma erməniləri şirnikləndirmək üçün I Nikolay 21 mart 1828-ci ildə «Erməni Vilayəti»nin yaradılması haqda fərman verir (6, 146). Düzdür, «Erməni Vilayəti» nə müsətəqil, nə də müxtar bir qurum idi. Lakin «Azərbaycan torpaqlarında «Erməni Vilayəti» adlı qurumun yaradılması əsrlərdən bəri dövlət yaratmaq istəyən ermənilər üçün bir növ arzularına çatmaq demək idi. Təsadüfi deyil ki, onlar «Erməni Vilayətinin» gerbini tərtib etmiş və 27 fevral 1833-cü ildə gerb rəsmən təsdiq olunmuş və I Nikolayın tituluna daxil edilmişdi (6, 584).

Mərhum prezident H.Əliyev Azərbaycan torpaqlarında «Erməni Vilayəti» adlı inzibati bölgünün yaradılmasını azərbaycanlılara qarşı başlanan böyük bir düşmənçilik siyasətinin başlanğıcı kimi qiymətləndirmişdir: “İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında «Erməni Vilayəti» adlandırılan inzibati bölgünün yaranmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu” (7, 14).

Professor C.Həsəninin qeyd etdiyi kimi Rusiya imperiyası tarixində milli-etnik əlamət əsasında ilk dəfə olaraq məhz «Erməni Vilayəti» adlı inzibati vahidin təsis edilməsi Rusiya hakim dairələrinin ermənipərəst mövqeyinin ən bariz təzahürü idi. (8, 6-7).

Ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi köçürülməsinin öyrənilməsində əsas mənbələrdən biri İ.Şopenin 1852-ci ildə nəşr etdirdiyi “Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи” adlı əsərdir. Ermənipərəst mövqedən yazılan bu əsərdə ermənilər vilayətin yerli, azərbaycanlılar isə gəlmə əhalisi kimi təqdim edilir. Amma əsərdə ermənilər 2 kateqoriyaya-çoxdan məskunlaşanlara və yenicə məskunlaşanlara bölünməsi Türkmənçay və Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra «Erməni Vilayətinə» axışıb gələn ermənilərin sayını müəyyən etməyə imkan verən bir mənbə kimi əhəmiyyətli (9,94).

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin birinci otuzilliyində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri dəfələrlə «müharibə meydanına çevrildiyindən böyük tələfətlərə məruz qalmışdılar. İ.Şopenin verdiyi məlumatlara görə «Erməni Vilayəti»ndə mövcud olan 1111 kənddən yalnız 752 kənddə yaşayış vardı, 359 kənd isə tamamilə xarabazarlığa çevrilmişdi, bəzilərinin adları belə yadlardan çıxmışdı (6, 509-510). «Erməni Vilayətində» yaşayış olan kəndlərin 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-i isə Ordubad dairəsində idi. Aydın ki, xarabazarlığa çevrilən kəndlərin əhalisi ya başqa kəndlərə, xanlıqlara və ölkələrə köçüb getmişlər, özü də şübhəsiz ki, əhalinin müəyyən hissəsi tələf olmuşdu. Rusiya imperiyası belə ağır bir durumda olan bölgəyə maddi yardım əvəzinə buraya kütləvi surətdə erməniləri, aysorları məskunlaşdırmaq üçün köçürür, özü də onları Rusiyada mövcud normadan artıq əkinə yararlı torpaqla təmin etmək xəttini götürürdü. Deməli, Rusiya köçkün erməniləri Vilayətdə yerləşdirməklə apardığı müharibələr nəticəsində qaçqın düşmüş azərbaycanlıların öz kəndlərinə qayıtmaq imkanı əllərindən alırdı, Azərbaycanı azərbaycansızlaşdırmağa çalışırdı.

Ermənilərin “Erməni Vilayəti”inə – İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə kütləvi axını artıq 1828-ci ilin əvvəllərindən geniş xarakter almağa başlayır. Knyaz Arqutinski-Dolqorukinin general İ.F.Paskeviçə ünvanladığı 29 avqust 1828-ci il tarixli raportda «Erməni Vilayətinə» artıq 6.500 mühacir erməni ailəsinin məskunlaşması haqqında məlumat verirdi (5,640).

1828-1829-cu illərdə İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilərdən 23.568 nəfəri İrəvan əyalətinin 119 kəndində, 10.562 nəfəri Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, 1340 nəfər isə Ordubad dairəsinin 12 kəndində məskunlaşmışdılar: 35470 nəfər (10,115). Ədirnə müqaviləsindən sonra ermənilərin “Erməni Vilayətinə” axını sürətlə davam edirdi. Bunu cədvəldən də görmək olar: (6, 539-540)

Tarix və onun problemləri, № 2 2011

İrandan 1828-1829-cu illərdə	Türkiyədən 1830-cu ildə	Cəmi
Ailələr 6946	3682	10628
Kişilər 18836	11417	30253
Qadınlar 16723	10249	26972
35360	21666	57226

1830-cu ildə Türkiyənin iki bölgəsindən-Qars və Bayazid paşalığından «Erməni Vilayətinə» 4415 ailə köçürülmüşdü ki, onlar da Vilayətin 3 mahalında- Talın, Göyçə və Baş Abaranda məskunlaşdırılmışdılar.

Haradan köçürülmüşlər	Ailələrin sayı	Harada yerləşdirilmişlər
Qars	200	«Erməni Vilayətinin» Talın mahalı
Bayazid	4215	«Erməni Vilayətinə» Göyçə gölü ətrafına və Baş Abarana
	4415 ailə	

Hər bir ailənin 6 nəfərdən ibarət olması təxmin edilərsə Türkiyədən, «Erməni Vilayətinə» 1830-cu ildə 18490 nəfər erməninin köçürüldüyü məlum olur (5,847).

«Erməni Vilayəti»ndə ermənilərin sayının sürətlə artmasını aşağıdakı sədvəldən görə bilərik:

	Ermənilərin sayı	
	Vilayətin təşkili ərəfəsində	1831-ci ildə
İrəvan şəhəri	2369 nəfər	4132 nəfər
Naxçıvan şəhəri	719 nəfər	1829 nəfər
Ordubad şəhəri	-	182 nəfər
İrəvan vilayəti	17704 nəfər	61148 nəfər
Naxçıvan vilayəti	1971 nəfər	11540 nəfər
Ordubad vilayəti	2388 nəfər	3546 nəfər
Cəmi:	25151 nəfər	82377 nəfər

Deməli, əgər 1828-ci ilin əvvəllərində Vilayətə 25151 nəfər erməni yaşayırdısa, cəmi 3 il ərzində onların sayı artaraq 82377 nəfərə çatmışdı, başqa sözlə 3 ildə Vilayətə 57226 nəfər erməni məskunlaşdırılmışdı (11, 160-161). İ.Şopenin verdiyi məlumata görə 1828-1829-cu illərdə İrandan 35560, 1830-cu ildə isə Osmanlı dövlətindən 21666 nəfər «Erməni Vilayəti»nə köçürülmüşdü (6,539-540).

«Erməni Vilayəti»nin rəisi general-mayor Bebudov (millətçə ermənidir) general İ.F.Paskeviçə ünvanladığı 18 aprel 1831-ci il tarixli raportda Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycandan- F.Ə.) və Türkiyədən köçürülən ermənilərin hamısının Vilayətdə yerləşdirilməsinin başa çatdığını göstərir: «Azərbaycanlı (Cənubi Azərbaycan F.Ə.) mühacirlərin hamısı artıq öz daimi yaşayış yerlərində məskunlaşmışlar. Mühacirlər kifayət qədər əkinə yararlı torpaqla təmin edilmişlər, onların təsərrüfat fəaliyyəti gündən-günə yaxşılaşır. Türkiyəli mühacirlər Göyçə, Abaran, Talın və Dərəçiçəkdə yerləşdirilmiş və onların hamısı özlərinə ev tikiblər (5, 499-500).

K.Şükürov ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsini adi köçürmə deyil, kolonizasiya olduğunu ön plana çəkmişdir, onun fikrinə görə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsini kolonizasiya hesab etmək lazımdır, çünki ermənilər buraya başqa ərazilərdən-Cənubi Azərbaycandan

başqa dövlətlərdən- Osmanlı dövlətindən kütləvi surətdə köçürülənlərdir, onlar bu torpaqlarda öz koloniyalarını yaratmışlar, məskunlaşmışlar (12,320).

“Erməni Vilayətinin” gəlirlər və xəzinə əmlakı idarəsinin sədri vəzifəsində çalışan İ.P.Sopen general İ.F.Paskeviçin sərəncamı ilə 1829-cu ilin aprelindən-1832-ci ilin mayınadək Vilayətin təsvirinin tərtibi ilə məşğul olmuşdur. Odur ki, onun əsərindəki statistik materiallar etibarlı sayıla bilər. (6,1)

İ.Şopenin “Состояния Армянской области...” əsərində gətirilən faktik materiallara əsaslanaraq 1828-1832-ci illərdə «Erməni Vilayətinin» erməniləşdirilməsinin aydın təsvirini vermək mümkündür. Məhz bu əsərdəki faktik materiallar 1828-1832-ci illərdə ermənilərin kütləvi köçürülməsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqları-İrəvan və Naxçıvan etnotərkibinin əsaslı dəyişikliyə erməniləşdiyinə məruz qaldığını görürük.

1829-1832-ci illər kamerial təsvirə görə İrəvan əyalətinin əhalisinin etnik tərkibi

Cədvəl

Mahallar	Müsəlmanlar (nəfər)	Ermənilər	
		Yerli (nəfər)	Mühacir (nəfər)
İrəvan şəhəri	7331	2369	1763
Mahallar			
1.Qırxbulaq	383	1396	1274
2.Zəngibasar	5413	603	2360
3.Gərnibasar	4176	145	5359
4.Vedibasar	3449	15	1069
5.Şərur	6510	-	1757
6.Sürməli	4832	5892	2801
7.Dərəkənd	3267	-	-
8.Saatlı	1004	-	-
9.Talıp	420	416	1144
10.Seyidli və Əhsai	1754	28	-
11.Sərdərabad	1837	3154	377
12.Qarınbasar	2592	5290	3073
13.Abaran	-	58	5798
14.Dərəçiçək	1300	552	6798
15.Göyçə	5607	90	8557
Cəmi:	49875	20008	42130

İrəvan əyaləti üzrə cədvəldən aydın görürük ki, 1829-1832-ci illərdə buraya 42130 nəfər mühacir ermənilər köçürülmüşdür və beləliklə ermənilərin sayının süni surətdə, mexaniki artması nəticəsində onlar sayı 62138 nəfərə çatır və beləliklə əhalisinin böyük hissəsi azərbaycanlı olan bu xanlığda artıq 1832-ci ildə ermənilər sayca azərbaycanlılardan çox olurlar: 12263 nəfər. Mühacir ermənilər bir qayda olaraq ermənilərin az yaşadıkları mahallarda məskunlaşdırılırdılar: Zəngibasar, Qarınbasar, Vedibasar, Talıp, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə. Beləliklə, İrəvan əyalətində süni surətdə erməni əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi mahallar yaradılır: Qırxbulaq, Qarınbasar, Sürməli, Talıp, Sərdərabad, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə (6,543-599).

«Erməni Vilayəti»nin tərkibinə daxil edilmiş ikinci keçmiş xanlıq-Naxçıvan əyaləti idi. Əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən bu bölgə də erməniləşməyə məruz qalır. Bunu 1829-1832-ci illər kamerial təsviri aydın göstərir.

1829-1832-ci illər kamerial təsviri üzrə Naxçıvan əyaləti əhalisinin etnik tərkibi:

Cədvəl:

Mahallar	Müsəlmanlar (nəfər)	Ermənilər	
		Yerli (nəfər)	Mühacir (nəfər)
Naxçıvan şəhəri	3641	719	1100
Mahallar			
1.Əlincə	1848	683	1051
2.Naxçıvan	4194	776	4507
3.Məvazixatun	1497	-	1146
4.Xok	1375	224	-
5.Dərələyəz	4583	228	2773
Cəmi:	17138	2690	10567

Naxçıvan əyaləti də Rusiya imperiyasının ermənipərəst siyasətinə uyğun olaraq ermənilərin əsas məskunlaşma zonası olur, ermənilər əsasən Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlincə, Məvazixatun və Dərələyəz mahallarında məskunlaşırlar. Özü də ermənilərin ən çox məskunlaşdığı mahallar-Naxçıvan və Dərələyəz mahalları idi. Mühacir erməniləri Naxçıvan mahalında məskunlaşması nəticəsində onlar, bu mahalda demoqrafik vəziyyətdə ciddi çevriliş edirlər, azərbaycanlıların sayı əgər 4194 nəfər idisə, ermənilərin sayı artıq 5283-a çatır. (6,619-627).

«Erməni Vilayətinə» daxil edilmiş Ordubad dairəsi də ermənilərin məskunlaşma zonasına çevrilmişdi, buraya da İrandan ermənilər köçürülür. Biz bunu aşağıdakı cədvəldən görürük

1829-1832-ci illər kamerial təsviri üzrə Ordubad dairəsi əhalisinin etnik tərkibi:

Mahallar	Müsəlmanlar (nəfər)	Ermənilər	
		Yerli (nəfər)	Mühacir (nəfər)
Ordubad şəhəri	3262	-	182
Mahallar			
1.Ordubad	552	215	76
Əylis	347	1356	183
Dəstə	1553	346	-
Biləv	1210	208	899
Cənnənb	343	263	-
Cəmi:	7267	2398	1340

Ordubad dairəsində mühacir ermənilər əsasən Biləv mahalında məskunlaşdırırlar və beləliklə də bu mahalda ermənilərin sayı az qala azərbaycanlıların sayına çatır: 1210 nəfər azərbaycanlı, 1107 nəfər erməni (6,619-627).

Gəlmə ermənilərin «Erməni Vilayəti»ndə məskunlaşması prosesində ciddi çətinliklər yaranır, bunu hətta general İ.F.Paskeviç və A.S.Qriboyedov da qeyd etmişdilər. Naxçıvan əyalətində mühacir ermənilərin yerləşdirilməsində çətinliklərin meydana çıxmasını general İ.F.Paskeviç 24 aprel 1828-ci il tarixli sərəncamında qeyd etməli olmuşdu. O, Naxçıvan əyalətində mühacir ermənilərin yerləşdirilməsi üçün boş xəzinə torpaqlarının olmadığına görə onların İrəvan və Qarabağa getməyə razılıq verməsinə cəhd etməyin vacibliyini göstərir. Bundan başqa general İ.F.Paskeviç Qarabağa nisbətən yoxsul mühacirlərin göndərilməsinin arzu edildiyini də qeyd edirdi: mühacirlərin böyük əksəriyyətini, əsasən də yoxsulları onlara Qarabağda, orada hər şeylə təmin olacaqlarını bildirməklə keçməyə razı salmaq lazımdır (13, 127-129).

Ermənilərin Naxçıvan əyalətində yerləşdirilməsində yaranan çətinliklər ermənilərin Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırılması işinin reallaşdırılmasında təşkilatçılardan biri olan A.S.Qriboyedovu narahat etmişdi. A.S.Qriboyedov Naxçıvan əyalətində ermənilərin köçürülməsi və yerləşdirilməsi ilə tatarlar (azərbaycanlılar-F.Ə.) arasında narazılıqların baş qaldırması səbəbini araşdırmış və təəccüblü olsa da yerli Azərbaycan əhalisinə haqq qazandırmışdır. Biz bunu A.S.Qriboyedovun general İ.F.Paskeviçə ünvanlandığı 1 oktyabr 1828-ci il tarixli məktubda görürük: «Naxçıvan əyalətində mən ermənilərin köçürülməsində İrəvandan daha çox qayda-qanunsuzluq və təzyiqlər gördüm. Siz həzrətlərinə məlumdur ki, Naxçıvan əyaləti necə varlı olmayan, kasıb yerdir. Burada, mühacir erməniləri başqa yerlərdən daha yaxşı qəbul ediblər, amma tatarlar (azərbaycanlılar-F.Ə.) arasında narazılıq və həyəcanlar ən yüksək səviyyəyə çatıb. Onların (yəni azərbaycanlıları) şikayətlərində nə qədər haqlı olduğunu siz aşağıdakı cədvəldən görə bilərsiniz (5,647).

Naxçıvan əyalətində mühacir ermənilərin kütləvi yerləşdirilməsi:

	Yerli ermənilər	Yerli müsəlmanlar	Yeni gələn ermənilər
Hehram	-	193 nəfər	93 nəfər
Qaraxan bəyli	-	81	26
Tumbul	9 nəfər	62	12
Yarınca	13	48	14
Gültəpə	-	113	37
Qazancı	10	58	-
Bənənyar	-	72	12
Ərəzin	-	61	7
Güznüt	-	75	19
Naxçıvan şəhərində	114	392	285
Naxçıvan şəhəri müstəsna olmaqla bütün əyalətdə	290	1632	943

Cədvəldən aydın görünür ki, ermənilər həm əvvəllər onların yaşamadığı kəndlərdə, həm də onların sayı az olduğu kəndlərdə məskunlaşdırılmışdı. Beləliklə, əvvəllər ermənilərin yaşamadığı Hehram, Qaraxanbəyli, Gültəpə, Bənənyar, Ərəzin, Güznüt kəndlərində ermənilər yerləşdirilmişdilər (5,647).

Ermənilərin «Erməni Vilayətin»ndə kütləvi yerləşdirilməsi sözsüz ki, yerli azərbaycanlıların narazılığna gətirib çıxarırdı və əhalinin müəyyən hissəsi ölkədən getmək məcburiyyəti qarşısında qalırdı. A.S.Qriboyedov 1828-ci il sentyabrın 23-də general İ.F.Paskeviçə göndərdiyi raportda

vilayətdə rus hakimiyyət orqanlarının fəaiyyətinin yerli əhali arasında ciddi təşviş yaratdığını bildirirdi: "Bizim hökumətin qoyduğu qaydalardan narazı olanların bir qismi ölkəni həmişəlik tərk etmək niyyətində olduqlarını bildirirlər". A.S.Qriboyedov yerli azərbaycanlılara Rusiya dövlətinin sərhədlərini tərk etməyə icazə verilməsinin yol verilməz sayırdı, özü də bu qadağa xüsusilə cəmiyyətin ali təbəqəsinə münasibətdə tətbiq olunmalı idi (5,644-645).

Ermənilərin Vilayətdə yerləşdirilməsi zamanı çox ciddi çətinliklər yaranır, belə ki, İrəvan xanlığında kəndlərin əksəriyyəti Ehsan xana və yerli Azərbaycan bəylərinə məxsus idi. A.S.Qriboyedovun «Записки о переселении армян из Персии в наши области» adlı qeydlərində köçürmə Komitəsinin fəaiyyətini kəskin tənqid edir. A.S.Qriboyedov ən mühüm nöqsanlardan biri kimi külli miqdarda mühacirlərin yerləşdirilməsi üçün ciddi tədbir görülməməsini sayırdı. Rusiya yerli əhalini onların həyatında kəskin dəyişiklik yaranacağına hazırlamağa ehtiyac duymamışdı, onlara onlardan müsadirə edilmiş torpaqlarda mühacirlərin yerləşdirilməsi bildirilməmişdi. Köçürmə tamamilə heç bir statistik hesabat aparılmadan həyata keçirilirdi ki, bunun nəticəsi olaraq bir sıra mahallarda mühacirlərin sayı həddindən artıq çoxdur və yerli Azərbaycan əhalisi bunun nəticəsində ağır vəziyyətə düşmüşdür. (14, 171).

V.Qriqoriyev 1833-cü ildə nəşr etdirdiyi «Статистическое описание Нахчеванской провинций» adlı əsərində ermənilərin Naxçıvan əyalətinə köçürülməsinin yerli azərbaycanlıların təsərrüfat həyatına böyük zərbə vurduğunu ətraflı təsvir etmişdi. «Erməni Vilayəti»nin yerli rəhbərliyi vilayətdə nə boş torpaqların həcmi, nə də onların keyfiyyəti haqqında məlumatları yox idi, bir sözlə, onlar vilayətin nə qədər yeni sakinləri qəbul etmək iqtidarında olduğunu bilməkdə çətinlik çəkirdilər. Ən əsası bizim hökumət bu qədər mühacirlərin gələcəyini gözləməməsi idi, yerli rəhbərlik gələnlərə məskunlaşmaq üçün boş kəndləri ayırmağa macal tapmırdı, bəzi hallarda isə onları yerləşdirməyə vəsait tapmırdı, odur ki, özbaşına qalan köçkünlər özləri kəndlərdə boş qalan evləri görəndə kimi onları tuturdular. Sonra isə onlar yerli rəislərə özlərinin seçdikləri ərazidə təsdiq etmək xahişi ilə müraciət edirdilər. Bundan isə yerli əhali çox əziyyət çəkirdi, gəlmələr tərəfindən sıxışdırılan yerli əhali gəlmələrə öz torpaqlarının böyük hissəsini və digər əkin sahələrini güzəşt etməli olurdular» (15,82-83).

İrəvan və Naxçıvan xanlığının əhalisinin əsasən müsəlmanlardan ibarət olduğunu yüksək rütbəli rus hərbi şəxsləri, o cümlədən İrəvan şəhərini aldığına görə «irəvanski» tituluna layiq görülən Qafqaz xəttinin Baş komandanı general İ.F.Paskeviç belə etiraf edirdi. O, Baş Staba ünvanladığı 2 aprel 1828-ci il tarixli məktubda bu faktı beə qeyd etmişdi: «İrəvan Vilayəti əhalisinin dördüdə üçü müsəlman əhalisidir» (5,488). Müsəlman dedikdə sözsüz ki, əsasən azərbaycanlılar nəzərdə tutulur.

«Erməni Vilayəti»nin ərazisinin böyük hissəsini İrəvan əyaləti təşkil edirdi və odur ki, ermənilərin məskunlaşdığı əsas əyalət elə İrəvan əyaləti idi: İ.Şopenin «Состояние Армянской области...» adlı əsərində məsələnin bu cəhətinə toxunaraq yazmışdı ki, işğaldan sonra burada yaşayan 2984 müsəlman (əsasən azərbaycanlılar-F.M.) ailəsindən yalnız 847 ailə qalmışdır, başqa sözlə azərbaycanlıların sayı 3,5 dəfə azalmışdı (6,541).

İrəvan əyalətində ermənilərin sayının çox qısa bir müddətdə sürətlə artması demoqrafik durumda ciddi dəyişikliklərdən xəbər verirdi. Əgər Rusiya işğalı ərəfəsində xanlığın əhalisinin 20%-dən bir qədər çoxunu ermənilər təşkil edirdisə, artıq 1834-1835-ci illərdə onlar əhalinin yarısını 48%-ni təşkil edirdilər (16, 239-240).

«Erməni Vilayətinin» mərkəzi İrəvan şəhəri seçilir. Rusiya işğalına qədər bu şəhər tipik Azərbaycan şəhəri idi: 1828-ci ildə burada 7331 nəfər azərbaycanlı və 2369 nəfər erməni yaşayırdı. Amma artıq 1831-ci ildə demoqrafik vəziyyət kəskin dəyişir, belə ki, azərbaycanlıların sayı azalıb 5388 nəfərə düşür, ermənilərin sayı isə artıb 6125 nəfərə çatır (17,11).

Köçkün ermənilər bəzən məskunlaşdıqları Azərbaycan kəndlərinin adını dəyişdirməkdən belə çəkinmirdilər. Belə ki, 1830-cu ildə Türkiyənin Bayazid əyalətindən İrəvan əyalətinin Kəvər kəndinə köçürülən ermənilər kəndin adını dəyişdirib Yeni Bayazid qoyurlar. (16,239-240).

Rusiya imperiyasının əzəli Azərbaycan torpaqlarında «Erməni Vilayəti» adlı inzibati bölgü yaratması və burada erməniləri məskunlaşdırması Cənubi Qafqazda ta qədim qədim zamanlardan bəri formalaşmış ənənəvi etno-siyasi və dini ponoramayı güc yolu ilə dəyişdirdi. Əsas məqsəd ermənilər üçün daimi Vətən yaratmaq idi (18,377).

Təqdim olunan məqalədə tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq nəşr edilmiş arxiv sənədləri və materialları əsasında köçkün ermənilərin «Erməni Vilayətin»ndə (1828-1840-cı illər) kütləvi məskunlaşdırılması gedişi işıqlandırılır.

Məqalə dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində, mühazirə və xüsusi kursların hazırlanmasında, tələbələrin buraxılış işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Əliyeva F.M. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın erməniləri kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürmək cəhdləri // Tarix və onun problemləri, Bakı, № 4,2003.
- 2.Süleymanov M.İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. B., 1997, 156 s.
- 3.Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917, Ереван. 1978, 415 с.
- 4.Шеремет В.И. Турция и Адрианонопольский мир 1829г. М., 1975.
- 5.Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией. Т. VII, Тифлис, 1870, 1014 с.
- 6.Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1001 с.
- 7.Н.Əliyev Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 26 mart 1998-ci il.//“Azərbaycan”qəzeti, 27 mart 1998-ci il.
- 8.Гасанлы Дж. Результаты советской пропаганды должны стать уроком для историков. // Зеркало, № 30, 16 февраля 2008 г. с.6-7.
- 9.Əliyeva F.M.,İsmayılova S.A. «İ.Şorepin «Исторический памятник состояния «Армянской области» в эпоху ее присоединения к Российской империи (СПб,1852)» adlı əsəri tarixi mənbə kimi . Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik illiyi münasibətilə tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. B., s.96.
- 10.Mustafayev A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda etno-siyasi proseslər // «Naxçıvan: Tarix, gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri» 9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpozium materialları. B., 2006, 504 s.
- 11.Григорян Г. Присоединение Восточной Армении к России. Ереван, 1959, 190 с,
- 12.Sükürov K. Azərbaycan əhalisi öyrənilməsi: tarixi və qaunaqları. B., 2004, 974 s.
- 13.Описание переселения армян азербайджанских в пределах России. С.Глинка, М., 1831.
- 14.Грибоедов А.С. Горе от ума. Письмо и записка. Б., 1989, с.387-389.
- 15.Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Григорьевым, СПб, 1833.
- 16.Naxçıvan Ensiklopediyası.B., 2002, 596 s.
- 17.Məmmədov S., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. B., 1992.
- 18.Иреванское ханство: Российское завоевание и переселения армян на земли Северного Азербайджана. Б., 2010, 620 с.

АЛИЕВА ФАРИДА
БГУ, Кафедра Истории Азербайджана
(для гуманитарных факультетов)

**«МАССОВАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ АРМЯН В «АРМЯНСКОЙ ОБЛАСТИ»
(21 МАРТА 1828 Г.- 10 АПРЕЛЯ 1840 Г.)»**

Массовая колонизация армян в Северном Азербайджане стала возможной в итоге завоевания Северного Азербайджана Россией в первой трети XIX века и победоносных войн с Ираном и Турцией. Согласно условиям Туркменчайского и Андранопольского договоров начинается массовое переселение армян из Ирана и Турции. Россия для массовой колонизации армян выбрала бывшие азербайджанские ханства Иреван и Нахчыван. По указу императора Николая I от 21 март 1828 года эти оба ханства были объединены в область под названием «Армянской области». В эту область, в основном населенную азербайджанцами, только в течение 1828-30 гг. были переселены 126 тыс. армян.

ALIYEVA FARIDA
Candidate of Historical Science,
Associate Professor
BSU Department of
Newtime and modern History of Azerbaijan

**“MASS COLONIZATION OF ARMENIAN THE “ARMENIAN PROVINCE”
(21ST MARCH OF 1828 AND 10TH APRIL OF 1840)”**

The mass colonization of Armenians to the Northern Azerbaijan was possible in the result of conquest of Northern Azerbaijan by Russia and victorious wars with Iran and Turkey in the its third of 19th century.

As per terms of Turkmenchay and Andropol arguments the mass relocation (resettlement) of Armenians from Iran and Turkey.

Russia has chosen the former Azerbaijani khanate of Irevan and Nakhchivan as the new locations for relocated Armenians. In accordance with the decree of Nikolay I of 21st of March of 1828 both of these khanates were united under the name of “Armenian Province”.

Only during 1828-1830 126 thousand Armenians were resettled into the region mainly populated by native Azerbaijanis.

Rəyçilər: dos. B. Əziz, t.e.d. L. Həsənova

Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi» kafedrasının 16 mart 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)